

De Tien van Renesse

De Tien van Renesse

Ellen De Vriend

Schrijver: Ellen De Vriend

ISBN: 9789464188837

© Ellen De Vriend

Niets uit deze uitgave mag worden openbaar gemaakt en/of verveelvoudigd door middel van druk, fotokopie. Microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

PROLOOG

10 december 1944

Half uitgedroogd, duizelig van de honger en murw door de dagenlange mishandelingen en ontberingen zat Leen Jonker op die koude decemberochtend achter in de hevig hobbelende huifkar, die werd voortgetrokken door twee witte paarden. Hij werd heen en weer geschud op de harde houten bank. Het roffelende geluid van de paardenhoeven op de straatkeien ging gelijk op met het jachtige bonzen van zijn hart. Aangespoord door de Duitse militair op de bok van de wagen zetten de dieren nog een tandje bij. Schuimvlokken vlogen van hun bit in de rondte en hun warm ademgesnuif veroorzaakte witte wolkjes. Een stralend blauwe winterlucht spande zich boven het tafereel van de weelderige Zeeuwse akkers met ploegvoren, de boerderijen, hier en daar een kerktoren. De zondagochtendstilte was sereen. Het oogde stil, vertrouwd en vredig in tegenstelling tot wat Leen achter de huifkar zag. Daar reed een motorwagen met daarin vijf keer twee zitplaatsen. Op iedere stoel een Duitse soldaat in gevechtstenuue met een mitrailleur gericht op de huifkar.

Leens blik ging naar zijn broer Joost die tegenover hem zat, en dwaalde af naar de donkere gezichten van de andere zeven mannen. Hij besepte dat hij er net zo haveloos uitzag als zij: ongeschoren, ongewassen en met gescheurde, vlekkerige en ontbrekende kleding. De afgelopen paar dagen hadden ze samen zoveel meegemaakt. Het leek veel langer geleden dan vier dagen dat ze zij aan zij klappertandend en verkleumd op de zeedijk lagen, gespannen turend over het schier oneindige wateroppervlak van de Oosterschelde,

terwijl de grauwe golven onstuimig tegen de dijk aan klotsten en regen op hen neerdaalde. In niets leek de zee meer op de kabbelende idylle die 's zomers zo'n aantrekkingskracht uitoefende op de badgasten.

Het eiland waar Leen was geboren en opgegroeid had hem benauwd. Hij zat vast in een leven dat nog moest gaan gebeuren en dat nu werd voorgekauwd door de Duitse bezetter. Vooral voor zijn kinderen wilde hij een onbezorgde jeugd, een leven in vrede. Schouwen en Duiveland bood al vier lange jaren weerstand aan de nimmer aflatende tirannie, terwijl de vrijheid slechts vijf kilometer verderop wachtte.

Leen had oprecht geloofd dat de Engelse bevrijders hem en de zestien anderen zouden ophalen, dus gingen ze door met het seinen over het water. Aan wat daarna gebeurde wil hij niet meer denken en ook niet aan wat hem nu te wachten stond. Zijn leven en toekomst waren nog maar een kwestie van minuten als de Duitsers werkelijk gingen doen wat ze hadden gezegd: hen ophangen. De woorden echoden door zijn hoofd.

Doordat het zeildoek bewoog ving hij af en toe een glimp op van de wereld buiten de huifkar. Zojuist had hij zijn Tannetje nog even gezien en haar een blik kunnen toewerpen met alle liefde die er in zijn hart voor haar was. De vrouw die hem reeds drie kinderen had geschonken en nu acht maanden zwanger was van de vierde. Een laatste blik...

10 december 1944 is een inktzwarte bladzijde uit de geschiedenis die laat zien dat een verhaal nooit echt eindigt, maar altijd weer opnieuw kan beginnen.

1 HET GEZIN JONKER

Duizelig door de hoge koorts en doodop van de hevige buikpijn lag Leen in de bedstee van de mooie kamer met zijn ogen gesloten. Het rook er naar boenwas, Boldoot en braaksel. Af en toe kreunde hij en greep hij naar zijn buik of huilde hij geluidloos. Zelfs ademhalen ging moeizaam. Hoeveel uren zijn moeder naast zijn bed zat wist hij niet. Steeds als hij even zijn ogen opende was ze daar, blozend en mollig. Haar donkere ogen liefdevol op hem gericht, de bijbel op haar schoot. Hij wist niet hoe machteloos ze zich voelde. Ze gaf hem een slokje water te drinken of goot water uit de lampetkan in de waskom en legde een koele doek op zijn gloeiende voorhoofd.

Terwijl ze urenlang bij hem waakte vertelde ze hem over de eerste Johan, die overleed toen Leen nog maar acht maanden was. Verhalen die hij natuurlijk al wel kende, maar zo vaak werd er niet meer over Johan gesproken. Al wist Leen dat zijn broertje, die werd overreden door een paard en wagen, nog altijd werd gemist. Stil luisterde hij naar haar stem en het gezoem van de twee vliegen om de plafonnière.

Tijdens dat veel te frisse voorjaar van het jaar 1927 voelde moeder Pietje Jonker zich moe en oud, al was ze nog maar net de vijftig gepasseerd. Ze had gedacht dat Leen een flinke griep te pakken had of een kinderziekte, maar toen hij voortdurend klaagde over buikpijn en zich nog amper durfde te bewegen, realiseerde ze zich dat er meer aan de hand was. De dorpsdokter knoopte zijn pyjamajasje open en zette zijn stethoscoop op verschillende plaatsen op het smalle en rillende jongenslijf. Hij constateerde een acute buikvliesontsteking en wilde Leen opnemen in het ziekenhuis. De wanhopige ouders durfden het niet aan om de zorg voor Leen uit

handen te geven, bang dat zijn jonge leven hun door de vingers zou glijpen. ‘Dan komt hij nooit meer bij ons terug!’ kreet de anders zo zwijgzame vader Kees Jonker.

Leens koorts bleef maar oplopen tot hij dagenlang op het randje zweefde van de dood en ijdele over een prachtig wit licht in de hoek van de bedstee. Dat hij het redde zonder een chirurgische ingreep was te danken aan de Almachtige. Haar gebeden waren verhoord.

Achteraf herinnerde Leen zich bijna niets meer van de weken dat hij ziek was. In het huurhuis op de hoek van de Noordstraat en de Kloosterweg in Haamstede ontstond voorzichtig weer wat licht en reuring en af en toe klonk het geluid van een lach. Daaruit was op te maken dat het met Leen de goede kant op ging.

Leen vond het geweldig dat zijn broers Piet (28), Joost (25), Maris (21), Marien (17), Jan (15) en Johan (9) en zijn zussen Ka (27) en Ma (14) om de beurt even bij hem kwamen kijken, op kousenvoeten en voorzichtig om hem niet te veel te vermoeien. Dan lichtten zijn ernstige ogen, die niet strookten met zijn leeftijd, op in zijn spitse wasbleke gezicht. Hij genoot van alle aandacht die hem als negende in het gezin van tien kinderen niet vaak ten deel viel.

Heel bijzonder hadden zijn broers en zussen Leendert Marie, zoals Leen voluit heette, niet gevonden toen hij op de 22ste maart van 1915 werd geboren. Weer zo’n schreeuwerd erbij die hen ’s nachts zou wakker houden. Maar Leen was en bleef een rustige jongen die een beetje in zijn eigen wereldje leefde en de rest van het gezin niet tot last was. Zijn familie glimlachte erom, ze wisten hoe hij was. Niet zelden trok hij zijn jas aan en ontvluchtte hij de drukte in huis. Dan zocht hij een stil plekje op in de tuin, in de weidse polders of in een duinpan waar hij alleen kon zijn met zijn gedachten. Daar werd hij zelden door iemand gestoord. Uit het zicht en uit de wind, want waaien deed het in Zeeland altijd. Een zoute en zanderige zeewind. Vanaf de duinen keek hij dromerig kilometers ver weg. Hij zag de

vissersbootjes en plezierjachtjes varen op de Oosterschelde. Dan voelde hij zich vrij. Als het helder weer was zag hij zelfs het vijf kilometer zuidelijker gelegen eiland Noord-Beveland liggen.

Nu Leen zo ziek was wilden de broers en zussen zich stuk voor stuk graag opofferen om op de zondag bij hem thuis te blijven en niet twee keer naar de gereformeerde kerk te hoeven. Als er geen dominee was en een preek werd gelezen uit een ver verleden leek de dienst soms veel langer te duren dan anders. Vrij zijn om te kunnen doen wat je zelf wilde was altijd fijn. Vooral de oudsten die bewust de Grote Oorlog, zoals de eerste oorlog werd genoemd, hadden meegemaakt, beseften hoe waardevol die vrijheid was.

Voor de vader, die onbezoldigd rijksveldwachter was en tevens jachtopziener bij de schatrijke heer van Slot Haamstede, ging op zondag het werk gewoon door. En de twaalf arbeiderskoeien, de geiten, moesten eveneens naar het duingebied worden gebracht om te grazen. Toch was er regelmatig ook tijd voor een wandeling in de duinen met de vader als gids. De mannen keurig in pak met stropdas, de vrouwen in een jurk tot ver beneden de knie want het was wel de dag des Heren: zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen, maar de zevende dag is de sabbat. Leen hield van die wandelingen met z'n allen, het geklots van de branding en de zilte geur van de zee. Omdat je op zondag niet mocht werken, maakte de moeder op zaterdag alvast soep die 's middags werd gegeten. 's Avonds viel iedereen aan op de broodmaaltijd, want zeelucht maakt hongerig.

De zeven jongens van Jonker waren felle knapen, sterk, soms ruziënd maar ook onafscheidelijk alsof ze met onzichtbare draden waren verbonden met elkaar. Als zonen van de jachtopziener hadden ze een heerlijk vrije jeugd en zwierven ze rond in het bos rond het kasteel en in de duinen. Als er 's avonds tijd over was ging Leen met een van zijn broers dammen of nog even zwemmen.

De jongens hadden jongenstaken zoals schoenen poetsen, de tuin onderhouden, water putten en kolen scheppen. Zus Kaatje – roepnaam Ka – moest, na het laatste jaar op de lagere school, haar moeder helpen met het bestieren van het drukke huishouden, iets wat volkomen vanzelfsprekend was in een doorsnee Hollands gezin. Ma, met wie ze dertien jaar scheelde, had het wat dat betreft iets makkelijker, maar doorleren was er ook voor haar – als meisje uit een arbeidersgezin - niet bij. Het leven van de zussen bestond voornamelijk uit huishoudelijke aangelegenheden: koken, wassen, schrobben, wecken, water putten en het legen van emailen po's. De tijd zat in de biezen matten in de keuken en in elke nerf van het houtwerk. En het stof uit de kachels dwarrelde weer net zo snel neer als het werd weggeveegd. In het grote, oude huis was het altijd kil door de slechte isolatie en de schaarse brandstof. Leens leven als kind speelde zich grotendeels af in en rond dat huis, waar hij met zijn broers en zussen lachte, zong, huilde en ruzies uitvocht. Het huis waar hij had leren bidden en lezen uit de Bijbel en waar zijn antirevolutionaire ouders hun geloof voorleefden. Waar de vader vooringing in het gebed vóór het eten en na de avondmaaltijd zeker een kwartier voorlas uit de Statenbijbel. Vader Kees sloeg dat geen dag over. Er was thuis weinig wat moest, maar tijdens het Bijbellezen was je stil en luisterde je. Als hij 'Satan' zei, was het echt Sátan en kromp je als kind ineem. Pas als de vader de bijbel dichtklapte en hem op het kabinet legde mocht je opstaan. Verder was twee keer kerkgang op zondag gebruikelijk, catechisatie en het huwelijk in eigen kring. Het klassenverschil was groot en daar kwam je niet meer van af. Zeker niet in Haamstede, waar iedereen wist wat je vader deed en wie je moeder was.

De bevolking in Haamstede op de kop van Schouwen en Duiveland, het meest noordelijke eiland van Zeeland, leefde op het ritme van de

seizoenen. Het dorp telde nauwelijks vijftienhonderd inwoners en de omgeving was nog praktisch woest en ledig, om in Bijbelse termen te spreken. De paar hofsteden stonden er trots maar verlaten op de moeilijk te bewerken zandgronden aan de westkust. Zandboertjes vulden hun schamele inkomsten aan door konijnen te vangen en in de winter helm te planten in de duinen. De rest van de eilandbevolking leefde grotendeels van wat de blauwe kleigrond hun na veel ploeteren opbracht.

In de Noordstraat stonden de gereformeerde kerk, het armenhuis, café Brandenburg en daartegenover het vermaarde hotel Bom dat sinds de bouw in 1870 het middelpunt was van het Haamsteedse leven. Naast de statige herenhuizen van twee verdiepingen waren de kleinere huizen gevestigd van middenstanders, tegen elkaar aan leunend alsof ze steun nodig hadden van hun burens. Op een foto uit die tijd is het brede wegdek van keien te zien, omzoomd door een rij kastanjabomen en voorzien van een zuil met een waterpomp voor algemeen gebruik. Op de voorgrond een paar kinderen op klompen. Meisjes in donkere jurken met daaroverheen een wit schort en getooid met een strooien hoed. Jongens in drollenvangers, boezeroens, grauwe jasjes en een pet. Bij Jonker zagen ze er niet anders uit. Iedereen droeg donker en grijs goed omdat lichte kleuren vaker gewassen moesten worden. Door de Noordstraat pufte ook de tram van de NV Rotterdamse Tramweg Maatschappij.

Nadat in 1918 de achturige werkdag was ingevoerd nam het aantal badgasten toe. Niet alleen het eiland, maar ook het water eromheen was populair bij de rondreizende kunstschilders en mondaine intellectuelen. Per zeiljacht of veerboot maakten ze tochten over de wateren van de Oosterschelde. Tussendoor probeerden ze zo goed mogelijk de Zeeuwse lichten en wateren en andere idyllische taferelen vast te leggen op hun doeken. De ingetogen eilanders misten deze *joie de vivre* en hadden weinig op

met die frivole lui. Ze beschouwden hun levensstijl als zedenverwildering, maar ze verwelkomden de extra inkomsten. Het echte toerisme kwam in de jaren dertig. De zogenaamde 'bleekneusjes' werden voor hun gezondheid naar zee gestuurd, waardoor herstellingsoorden en vakantiekolonies ontstonden. De welgestelden bezochten de kuuroorden en badpaviljoens en hadden belangstelling voor vakantiehuisjes als uitwijkplaats. Ook was kamperen een populaire vorm van recreatie bij de elite.

Tijdens het interbellum was het strandbezoek ontdekt door een bredere kring, die het verlangen had om de drukte van de stad te ontvluchten als een verpozing na de zware arbeid. Het uitwaaien had iets zorgeloos. De bezoekers waren veelal afkomstig uit Nederland, maar er kwamen ook buitenlanders een kijkje nemen en dan vooral Belgische en Duitse badgasten.

Leen begreep niet waarom die vreemdelingen – die hij niet verstond – kwamen kijken naar de rood-wit gestreepte vuurtoren Westerlicht, het Slot Haamstede daterend uit de dertiende eeuw en het vliegveld West-Schouwen. Zo bijzonder vond hij het allemaal niet, al had hij in het begin ook zelf zijn ogen uitgekeken toen de vliegmachines over het eiland vlogen.

Het vliegveld werd in mei 1931 geopend om tuinbouwproducten en bloembollen sneller te kunnen exporteren. Met vierenvijftig kilometer was het traject Rotterdam-Haamstede de kortste binnenlandse luchtlijn van de KLM. Al snel volgde een regelmatige luchtdienst op Vlissingen waarvoor een enkeltje acht gulden en vijfenzeventig cent kostte. Met het doortrekken van de lijn naar het Belgische Knokke kreeg de verbinding de bijnaam 'het goklijntje' omdat het casino aldaar zo populair was. Vliegen was niet alleen weggelegd voor de jetset, want de Schouwse boeren gebruikten de snelle luchtverbinding om op donderdag naar de markt in Middelburg te gaan.

De meeste badgasten kwamen niet met een vliegtuig maar met het rammelende stoomtrammetje, de fiets of de autobus. 's Middags moesten de reizigers ervoor zorgen weer op tijd het oude voetveer te halen, die het eiland verbond met de rest van de wereld.

Het Haamstede waar Leen in het begin van de vorige eeuw opgroeide was een hechte conservatieve gemeenschap. Het leven was er duidelijk en rustig, maar al snel bleek deze zekerheid een illusie.

2 CRISIS OP SCHOUWEN

Crisis is het woord dat vooral wordt geassocieerd met de jaren dertig van de vorige eeuw. De grote depressie begon eind oktober 1929 in de Verenigde Staten na de New Yorkse Beurskrach. De productie daalde en de prijzen stegen. Omdat Amerika handeldreef over de hele wereld breidde de crisis zich al snel als een olievlek uit.

Nederland werd hard getroffen omdat het veel exporteerde en importeerde. Plotseling kwam er een eind aan de roaring twenties en waren er al snel honderdduizenden werklozen op een bevolking van acht miljoen zielen. De helft van de mannen die kon werken, was enige tijd werkloos. Het grotendeels agrarische Schouwen en Duiveland bleef lange tijd buiten schot, maar door de forse prijsdaling van onder andere de tarwe en de Tarwewet – ter bescherming van de Nederlandse graansector – veranderde dit.

Leen was tevreden met het werk dat hij had. Als jongen van het platteland had hij weinig grote wensen of dromen. Sinds zijn dertiende, na de achtste klas van de lagere school, werkte hij als metselaarsknecht voor het aannemers- en metselbedrijf van zijn oudere broer Joost met wie hij een enorm sterke band had. 'Eigenbouwers' werden de kleine aannemers genoemd. Thuis konden ze geen ambachtsschool betalen, er was niet voldoende geld, zo simpel was het. Maar bij Joost leerde hij de kneepjes van het metselvak in de praktijk. Leen beviel het wel. Hij vond het een mooi ambacht en nam zijn kapotte handen, het werken in weer en wind en het cementgruis in zijn zakken en sokken voor lief. Veel factoren konden een metselwerk letterlijk maken of breken. Niet alleen de materiaalkeuze, maar ook de krimp, de uitzet, de opbouw en precisie. Met zijn troffel, draad en specie was hij dagelijks urenlang in

de weer om de bakstenen zo tegen elkaar aan te metselen dat na een paar weken het bouwwerk echt op een huis begon te lijken. Hij ging op in zijn werk. Waar in latere jaren radio's de bouwplaatsen zouden overstemmen bouwden de broers Jonker onder het zingen van lofzangen en psalmen. Ze hadden zo'n hechte band dat Leen zelfs regelmatig na werktijd nog meeding met Joost om thee te drinken. Hij kwam graag bij hem thuis, omdat hij daar zag wat hij ooit ook wilde: een vrouw, kinderen en gezelligheid. De kinderen van Joost en Jaan vochten er dan om wie er bij oom Leen op schoot mocht zitten.

Cor Jonker: 'vader (Leen) bewaarde voor zijn neven en nichtjes de kleine stukjes timmermanspotlood als deze voor gebruik bij het werk te klein waren geworden en daar waren de kinderen tuk op. Speelgoed was er nog vrijwel niet.'

Anton Sinke: 'Mijn schoonvader Joost leerde tijdens zijn dienstdtijd Ko Besuijen (1901) kennen. Hij was landbouwer in Koudekerke op hof Klein Ter Hooge. Ze hadden een hechte vriendschap. Mijn schoonouders verhuisden met hun kinderen Cor, Rina en Nel in juni 1932 tijdelijk van Haamstede naar Groot Abeele op Walcheren. Leen verhuisde mee en de mannen bouwden daar twee huizen.'

In zijn vrije tijd trok Leen op met een groepje makkers en met z'n allen gingen ze ook naar de knapenvereniging waarvan Piet en Maris de leiders waren. En later naar de jongelingsvereniging. Leen ging er graag heen want veel ander vertier was er niet. Omdat zingen iets was wat hij van thuis had meegekregen werd hij, toen hij een jaar of achttien was, lid van het christelijk gemengde zangkoor Looft den Heer, waarvan bijna alle Jonkers lid waren. Favorieten van Leen waren: *O stille zondagmorgen* en het passielied *Hoe 'd onschuld wordt geplaagd*.

Op het eiland was niet vaak iets bijzonders te beleven. Maar als er iets was, wilde Leen dat niet missen. Zo vergaapte hij zich in september 1934 aan de beroemde Uiver DC-2 van de KLM, de vliegmachine die een maand later meedeed aan de luchtrace tussen Londen en Melbourne en daar als tweede finishte.

In het piekjaar 1935 zat ruim negentien procent van de beroepsbevolking zonder werk en was de economie gedaald met zeven procent.

‘Onze tijd is een ongemeen moeilijke’, sprak minister-president Hendrikus Colijn die zomer voor de radio en hij vervolgde: ‘Het nu levend geslacht dat grotendeels opgegroeid is in dagen van voorspoed en dat nu te staan komt voor nijpende zorgen en soms nog erger, kromt zich onder den tegenspoed en ziet vaak geen uitkomst.’

De klappen van de crisis kwamen overal hard aan en zelfs Joost had niet altijd voldoende werk. Leen zat er niet mee, als hij maar genoeg verdiende om kostgeld aan zijn moeder te kunnen geven. Ze had de laatste jaren diepe lijnen gekregen in haar gezicht, door een leven dat haar veel zorgen had gebracht. Al was het steeds stiller geworden in huis toen na Joost – die er vroeg bij was – Piet, Marien, Maris en Ka, ook Jan was getrouwd en er nog maar drie kinderen thuis woonden. Het waren harde werkers, de Jonkers, ze hadden bijna allemaal hun eigen bedrijf en weinig tijd voor praatjes.

Toen de economische crisis Nederland al vijf jaar in zijn greep had snakte de bevolking naar wat vooruitgang, zoals bij de oosterburen al het geval was. Terwijl de rest van de westerse landen dieper wegzakten, raakte Duitsland in een snel tempo uit de crisis dankzij de in Oostenrijk geboren politicus Adolf Hitler. Zijn Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij, de NSDAP, scoorde

steeds beter en hij wilde de macht in Duitsland veroveren. De nazi's kregen rond vijfendertig procent van de stemmen en Hitler werd regeringsleider. Hij zorgde ervoor dat het grootste deel van de ruim zes miljoen Duitse werklozen weer aan de slag kon, stopte de inflatie en trok het verpauperde Duitsland uit het slop. Zijn politieke tegenstanders hadden achting voor de man die aan grootheidswaanzin leed. Ze hoopten dat het met zijn racistische ideeën over de Joden wel zou meevallen.

In Haamstede maakte men zich er geen zorgen over; als mensen er al op de hoogte waren van wat er in Duitsland gebeurde dan was het allemaal ver van hun bed en dat boeide de nuchtere Zeeuwen niet.

De jaren dertig waren ook een tijd van groei. In Zierikzee werd een zesenvijftig meter hoge eilandelijke watertoren gebouwd. Het gevaarte haalde het water uit de duinen bij Burgh. Bijna alle gemeenten op Schouwen en Duiveland werden aangesloten op de drinkwaterleiding, behalve de dorpen Haamstede en Renesse. De bewoners daar bleven nog afhankelijk van hun regenbakken en -putten.

En Zeeland kreeg elektriciteit. Het nieuwe licht, oplichtend in een ongekende helderheid na het draaien aan een knop, was bijzonder na het getob met de walmende petroleumlampen. Het licht was net zo onwonderlijk als het elektrisch koken. Allerlei huishoudelijke apparaten en technische vernieuwingen deden hun intrede, zoals de stofzuiger, het scheerapparaat en het gasfornuis. Steeds meer eilanders kochten een radio-ontvangtoestel, waarvan de uitzendingen voor vijftig cent in de week te beluisteren waren.

Hoewel de dorpen op het eiland geïsoleerd lagen namen ook steeds meer mensen een abonnement op de telefoon, ook de broers van Leen. Bellen kon tot negen uur 's avonds want dan ging de PTT-juffrouw, die de verbindingen tot stand bracht, naar huis. De eerste

automobielen werden zelfs op het eiland gesignaleerd, al was het nog maar een enkeling. Veel van de gelovige bewoners deden de nieuwerwetse zaken af als duivelse vindingen. Dingen waar zij zich ver van hielden omdat ze wilden dat het leven bleef zoals het was.

Het koor Looft den Heer werd uitgenodigd om in Brouwershaven te komen zingen omdat de stad er zelf geen had. Ma zong de solopartij en het koor maakte zoveel indruk dat daar enige tijd later ook een werd opgericht. Omdat er allemaal nieuwelingen in het koor in Brouwershaven zaten, zongen de koorleden uit Haamstede nog regelmatig met hen mee. Leen was twintig toen hij Tannetje van Wouwe daar voor het eerst zag. Met haar ronde gezicht, grote donkere ogen en bijna zwarte haren had ze iets zuidelijks, vond hij, en hij verloor zijn hart op slag. Tannetje was het tegenovergestelde van Leen: ze was vrolijk, doortastend en wist precies wat ze wilde. Leen was haar ook opgevallen. Hij was niet knap maar een gewone werkman met ruwe, eeltige handen. De ernst en de rust die hij uitstraalde, dat mocht ze juist wel. Maar de onzekere Leen wist niet hoe hij met haar kon afspreken. Door zijn minderwaardigheidsgevoel kon hij zich niet voorstellen dat Tannetje hem leuk vond. Zijn broers, die wel doorhadden hoe de vlag erbij hing, maakten het er niet eenvoudiger op. Tannetje met haar ondeugende blik en vrolijke lach zat de hele dag in zijn gedachten, maar Leen wilde geen blauwtje lopen met zijn familie erbij en Tannetjes zus en broers zaten er ook nog met hun neus bovenop. 's Nachts lag hij wakker en luisterde naar de geluiden van de wind, de schapen en de koeien en dacht aan Tannetje waarin hij een meisje zag dat bij hem paste. Omdat het contact tussen de twee koren bleef, zagen de koorleden elkaar regelmatig en zochten de ogen van Leen en Tannetje elkaar over hun liedboeken heen. Dat deed zijn hart bonzen en zijn wangen gloeien. Daar kon hij dan weer een poosje op voort. Hoewel zijn verliefdheid alomvattend was, zag hij ertegen op om een afspraak met haar te maken. De gedachte aan afgewezen

worden weerhield hem. Leens vriend, Bart Goudzwaard, die een oogje had op een vriendin van Tannetje, bracht uitkomst. Met een gehuurde 'viercenter', een Citroën waarvoor je vier cent per kilometer betaalde, reden ze met z'n vieren naar een zanguitvoering in Zierikzee. Al snel kregen Leen en Tan verkering. Ze kwamen uit hetzelfde milieu en hadden hetzelfde geloof, wat toen erg belangrijk was. Het spreekwoord 'Twee geloven op één kussen, daar slaapt de duivel tussen', werd niet voor niets regelmatig door moeder Jonker uitgesproken. Tannetje was een van de vier dochters van metselaar Leendert van Wouwe en suikerbakkersdochter Wilhelmina Heuseveldt, die ook nog vier zonen hadden.

Tan kwam pas voor de eerste keer bij haar schoonfamilie toen Leen eenentwintig werd. Hij haalde haar op zaterdag 21 maart op zijn fiets op voor zijn feest – zestien kilometer heen en zestien kilometer terug – en zo kon de hele familie het meisje zien waarover Leen niet uitgesproken raakte.

Johan van Wouwe: 'Als Leen een weekendje naar Brou ging, logeerde hij altijd bij oom Janus Jonker die in een boerderijtje woonde bij 't Weeltje tussen Brouwershaven en Ossenisse. 's Zondags gingen ze natuurlijk naar de kerk en zat Leen altijd op de gaanderij tegenover die waar Tannetje en haar familie zaten. Ieder had zo zijn vaste plaats in de kerk. Zo kon Leen steeds naar zijn Tannetje kijken. Hij had een prachtige heldere stem die je boven iedereen uit hoorde.'

De Duitsers konden hun marken weer laten rollen en dat wilden de Nederlanders met hun guldens ook. Bij de verkiezingen in 1935 haalde de Nationaal Socialistische Beweging, de NSB, die vier jaar eerder was opgericht door de Utrechtse ingenieur Anton Mussert, bij de Provinciale Statenverkiezingen bijna acht procent van de stemmen en kwam met twee zetels in de Zeeuwse Staten. De beweging had

vooral aanhangers onder middenstanders, ambtenaren en kleine boeren. Mannen die over het algemeen makkelijk te beïnvloeden waren en zich teleurgesteld voelden in het vooroorlogse Nederland.

Dat jaar trad het derde kabinet Colijn aan en viel Benito Mussolini Abessinië binnen. De NSB steunde hem. Colijn maande de Nederlandse bevolking en de soldaten, die uit voorzorg langer onder de wapenen moesten blijven, om zich niet te laten verontrusten. Hij beëindigde zijn befaamde radiorede met de woorden: 'Ik verzoek den luisteraars dan ook om wanneer ze straks hunne legersteden opzoeken, even rustig te gaan slapen als ze dat ook andere nachten doen. Er is voorshands nog geen enkele reden om werkelijk ongerust te zijn.'

Leen en Tannetje maakten zich niet ongerust over de politieke ontwikkelingen in Europa. Ze waren verliefd en gelukkig en wilden zich verloven op 29 oktober 1936, op de dag dat Tannetje eenentwintig werd. Moeder Jonker vond dat er geen gouden ring hoorde aan een werkmanshand en verbood de broers en zussen om erbij te zijn. De lieflijk ogende Tannetje zette het plan toch door, gesteund door Leen. Voor Leen drukte de afwezigheid van zijn familie een vervelend stempel op die eigenlijk zo heuglijke dag. Waarom de moeder er zo op tegen was en niemand van de broers en zussen ertegen inging, was niet meer te achterhalen. Ook niet of de broers en zussen zich ook verloofd hadden.

Joost deed goede zaken met zijn metselbedrijf en bouwde samen met Leen, die toen opperman was, verschillende huizen. Soms zelfstandig, maar meestal in opdracht. Tijdens de bouw aan de Hoge Zoom in Haamstede vatten de broers het plan op om daar nog meer huizen te bouwen. Een daarvan was een huis voor hun ouders aan het Smalle Wegje, tussen de Hoge Zoom en de Lage Zoom, midden in een landelijk gebied. Het werd opgeleverd in april 1937.

Ma woonde er nog zeven maanden, waarna ze trouwde met onderwijzer Henk Kok en naar Vlissingen verhuisde. Als eerste van het gezin verliet ze Schouwen en Duiveland.

De zomer van 1938 was ongewoon warm. Terwijl de eerste prille blaadjes aan de bomen kwamen werden al regelmatig temperaturen gemeten van boven de dertig graden. De boeren wisten het zweet van hun voorhoofd terwijl ze met hun Zeeuwse knollen strakke ploegvoren trokken op de akkers en daarna gingen zaaien.

Leen was met hulp van Joost en een paar collega's begonnen aan de bouw van zijn eigen huis aan het Smalle Wegje 239. Later werd dat Smalweg 4 en nog later Omloopsweg 7. Hoewel hij wilde opschieten, was het zo ongekend warm dat zelfs hij af en toe zijn troffel neerlegde. Zwoegend in de hitte. De zweetdruppels stonden op zijn voorhoofd en liepen langs zijn zij. Het verkoelende briesje vanaf de Noordzee, dat op Schouwen en Duiveland bijna altijd waaide, was ver te zoeken. Het enige wat aan de strakblauwe lucht te zien was waren de meeuwen en de vliegmachines. Deze laatsten deden de badgasten op het strand regelmatig opschrikken voordat ze landden op de eilandelijke grasmat. Vliegveld Haamstede was na Schiphol en Waalhaven het belangrijkste vliegveld van Nederland.

De zomer werd in augustus afgesloten met een hittegolf van negen lange dagen. Iedereen pufte en zat tot 's avonds laat buiten omdat het onder de sterrenhemel aangenamer was dan binnen. De kampeerders en pensioengasten genoten nog één keer van de zon en de brede stranden op het eiland dat voor toeristen steeds populairder werd. Het leven op Schouwen en Duiveland was vergelijkbaar met dat van de passagiers op de *Titanic*: zorgeloos voeren ze op het immense schip door de nacht, onwetend van de ijsberg waar ze op afstevenden. De bevolking had er geen idee van hoe gevaarlijk de centrale functie was van Haamstede.

Ondertussen was het politiek en economisch nog steeds crisis in Europa. In Italië was dictator Benito Mussolini aan de macht, in Griekenland de radicaal-rechtse dictator Ioannis Metaxas; de fascistenvochten in Spanje onder leiding van generaal Franco en in Duitsland droomde Adolf Hitler van zijn Duitse rijk. Voor hem was 1938 ook een goed jaar want zijn troepen trokken op 12 maart de Oostenrijkse grens over en bezetten zonder enige militaire actie zijn geboorteland in een tijdsbestek van drie dagen.

Hitler vond dat het Joodse volk een veel te toonaangevende positie innam in de wereld. Ze waren volgens hem ook verantwoordelijk voor de economische crisis die Duitsland zo hard had getroffen. Daarom voerde hij steeds meer wetten in om de zeshonderdduizend Joden in Duitsland hun bestaansrecht te ontnemen. Ze mochten niet meer studeren, geen ambtelijke functies bekleden en verloren hun burgerrechten. Door alle berichtgevingen nam de haat onder de Duitse bevolking tegen de Joden toe en ontvluchtten honderdzestigduizend Joden Duitsland.

De Europese problemen bleven in Nederland lange tijd een Duitse aangelegenheid en bij de Nederlandse regering gingen geen alarmbellen rinkelen. Dat veranderde pas medio 1938. Hoewel Nederland nog altijd een neutraliteitspolitiek nastreefde werd het land toch in paraatheid gebracht. Schouwse mannen traden toe tot de Bijzondere Vrijwillige Landstorm, omdat na de oorlog was gebleken dat Nederland te weinig geoefende militairen had.

Joost Jonker, die bekendstond als een felle, werd lid van dit vrijwilligersleger, de voorganger van de huidige Nationale Reserve. Het stond pal voor God, koningin en vaderland. Joost was net zo onverschrokken en vasthoudend als zijn vader, die volgens zijn

nazaten soms behoorlijk driftig kon zijn. Joost kon goed schieten, in tegenstelling tot de vredelievende Leen die zich ver hield van wapens en alles wat naar oorlog riekte. Hij was ook niet geïnteresseerd in de Landstorm en begreep niet waarom Joost, in de weinige vrije tijd die hij had, een militaire training ging volgen.

Terwijl de augustuszon gloeiend aan een blauwe hemel stond leefde Schouwen en Duiveland, volgens het christelijk streekblad *Eilanden-Nieuws*, tussen vrees en spanning door Hitler. De vrome bevolking bekeek de internationale veranderingen met wantrouwen en de kerk zat nog voller met vurig om neutraliteit biddende gelovigen dan daarvoor. Nadat de oude dominee overleed werd in Haamstede de drieëndertigjarige dominee Henk Voorneveld (1907) beroepen. Door zijn jonge gezin kwam er weer leven in de pastorie die in de schaduw stond van de oude kerk. Het was een moeilijke tijd om te beginnen op een nieuwe standplaats, een die de jonge herder zou tekenen voor de rest van zijn leven.

De Britse premier Neville Chamberlain deed een poging om het tij te keren en reisde in de herfst naar München om de annexatiehonger van Hitler te temperen. Trots op de vredesgarantie van het Verdrag van München keerde hij terug naar Engeland en riep: *'Peace for our time.'* Vrede voor onze generatie. Het verdrag moest de vrede in Europa garanderen. Ook in Nederland werd opgelucht gereageerd op de belofte van Hitler dat hij zou stoppen met zijn verdere gebiedsuitbreiding. De dictator zou alleen het Tsjechische Sudetenland, waar vooral Duitstalige Tsjechen woonden, nog toevoegen aan zijn Derde Rijk.

Voor de Joden was in Duitsland geen hoop meer na de beruchte en grootschalige 'Kristallnacht', van 9 op 10 november 1938. Er werd jacht gemaakt op alles wat Joods was. Zelfs hun synagogen werden in brand gestoken en duizenden winkels, scholen en begraafplaatsen

werden vernield. Circa dertigduizend Joden werden opgepakt en naar concentratiekampen vervoerd. Hun eigendommen werden geconfisqueerd en hun bedrijven werden in opdracht van Hitler overgedragen aan Ariërs, mensen met blond haar en blauwe ogen. Dat hijzelf en zijn vertrouwelingen Goebbels, Heinrich Himmler en Göring totaal niet voldeden aan zijn Arische ideaalbeeld stoorde hem kennelijk niet.

In Europa groeide de ongerustheid over het antisemitisme van de nazi's en was men bezorgd over het gemak waarmee de Duitsers te werk gingen.

Vanaf februari vertrokken de eerste treinen naar het Drentse Westerbork waar de Nederlandse regering een centraal kampement had ingericht om de gevluchte Duitse Joden in op te vangen.

Ondanks de beloften van Hitler om de neutraliteit van Nederland te respecteren, werd op donderdag 24 augustus de Staat van Oorlog afgekondigd en Zeeland als oorlogsgebied aangemerkt. Destijds was er nog een dienstplicht, dus werden door de Europese spanningen duizenden jongemannen onder de wapenen geroepen voor de komende vier jaar. Daardoor telde de landmacht 280.000 koppen. De algemene mobilisatie bracht een koortsachtige activiteit teweeg. Ook op Schouwen en Duiveland werden mannen opgeroepen voor de Nationale Militie.

Waarom Leen, die toen vierentwintig was, niet werd opgeroepen weten zijn zoons niet. Honderden kostwinners verdwenen van het eiland en werden wreed weggerukt van hun gezinnen met achterlating van hun werk. Hun vrouwen moesten het zien te rooien met een ondersteuning van vijfenzestig cent per dag, met hun soms tien, twaalf of zelfs meer dan twintig kinderen. Te weinig geld om van te leven en te veel om van te sterven. De miliciens werden getraind